Skog och historia i Västerbottens län

Skog och historia i Västerbottens län

av

Berit Andersson & Erik Sandén

- Umeå 2007 -

Omslagsbilden föreställer årtalet 1753 som ristats in en stor bläcka på en stor torrfura vid berget Vithatten, Jörns socken. Årtalet avser troligen tidpunkten för gränsdragningen mellan Skellefteå storsocken och lappmarken.

Bilden på baksidan visar en gammal bil i skogarna runt Brattsbacka, Nordmalings kn.

Skog och historia i Västerbottens län är gjord i samarbete med Skogsstyrelsen Västerbotten och Västerbottens museum inom ramen för projektet ”Skog och historia i Västerbottens län”.

Tryckningen är finansierad av projektet.
Kartor ur allmänt kartmaterial: © Lantmäteriverket Gävle 2007.
Medgivande I 2007/1562.

Redaktion och författare: Berit Andersson & Erik Sandén

Grafisk form: Angaria AB

Förlag: Västerbottens läns hembygdsförbund

© Västerbottens museum och Skogsstyrelsen

ISBN 978-91-633-1337-0

Tryck: Original, Umeå
2007

Förord

Kulturhistorien är en del av allas vårt gemensamma arv och vår kunskapsbank över gångna generationers verksamhet som vi är skyldiga att bevara till våra efterkommande. Mänsklig aktivitet i naturen kan påverka kulturlämningar olika mycket. Skogsavverkning medför i allmänhet ingen större påverkan på kulturlämningar, men markberedning kan ofta leda till orepararerbara skador. För att kunna upprätthålla landskapets kulturhistoriska mångfald bör forn- och kulturlämningar inte utsättas för alltför radikal påverkan av människan.

Förutsättningarna för bevarande och skydd av kulturlämningar beror på vetskap om deras läge i terrängen, insikt om den hänsyn som krävs samt förståelse för det kulturarv de representerar.

Inventerarna i ”Skog & Historia” tar fram ett värdefullt material som leder till ny kunskap och ökade möjligheter till informationsinsatser inom både kulturmiljövården och skogssektorn. Många av de inventerare som genom åren deltagit i ”Skog & Historia” har blivit väldigt intresserade av sin hembygds historia och har även upparbetat en stor förmåga att hitta och registrera olika forn- och kulturlämningar.

Vissa kulturlämningar är klassade som fasta fornlämningar och är därmed lagskyddade enligt kulturminneslagen. Hänsyn och skydd av övriga kulturlämningar i skogsmark, regleras i skogsvårdslagen.

AnnKristin Unander
Skogsstyrelsen Region Nord

Berit Andersson & Erik Sandén
Västerbottens museum

Innehåll

Förord 3
Innehåll 5
Det här är "Skog & Historia" 7
1. Boplatsvallar vid Vojmån 8
2. Kvartsbrottet vid Lillkludden 9
3. Ny fornlämningsmiljö vid Torrböle 11
4. Skogsbranden i Bygdeå 12
5. Härdar och bengömma vid Vänjaurbäck 15
6. Dammvallen i Malbäcken 16
7. Översilningsdiken i Karsbäcken 20
8. Stenålderboplatserna kring Småbränna 21
9. Samiska lämningar i Nordmaling 24
10. Stenåldersboplats vid Lögdeälven 26
11. Skorstensmilor i Norsjö 27
12. Medle fäbodar genom tiderna 28
13. Uppresta stenar i Norsjö 31
14. Blåbärsflickor i Västerbotten 33
15. Hällmålningar vid Finnforsfallet 35
16. Kolbottnar vid Lögdeälven 40
17. Tjärbränning i Västerbotten 42
Karta på nätet 44
Litteratur 44

Karta över Västerbottens län där platserna som omtalas i häftet är markerade.

Det här är "Skog & Historia"

”Skog & Historia” är ett övergripande namn på ett flertal projekt som bedrivits under åren 1997 - 2007 i Västerbottens län.

Projektet ”Skog & Historia” har flera syften. Det första är att kartlägga skogens kulturminnen och göra informationen tillgänglig, för att underlätta ett hänsynsfullt skogsbruk. Ett annat viktigt syfte med projektet är att bidra till ett ökat intresse för skogens kulturvärden. Projektet är även tänkt att leda till nya jobb eller att inspirera till fortsatta studier för inventerarna.

Under de tio år som projektet bedrivits i Västerbottens län har närmare 500 personer arbetat med att inventera skogarna i länet. Totalt har över 18 000 lämningar registrerats. Förutom inventering av olika lämningar så har även muntlig information insamlats från äldre personer om livet i skogen förr. Den kunskapen är idag hotad liksom lämningarna i sig.

"Skog & Historia" har under åren bedrivits i varierande omfattning i länet. Projektägare har varit Skogsvårdsstyrelsen som drivit projektet i samarbete med länsmuseet, länsstyrelsen, länsarbetsnämnden och de olika arbetsförmedlingarna samt regionala intressenter med stöd av Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen och EU:s strukturfonder.

Lag (1988:950) om kulturminnen m. m.
2 kap. Fornminnen
Fasta fornlämningar och fornfynd
1 § Fasta fornlämningar är skyddade enligt denna lag.
Fasta fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna

Skogsvårdslagen
30§ skogsvårdslagen
Föreskrifter
Skador till följd av skogsbruksåtgärder skall undvikas eller begränsas i och invid hänsynskrävande biotoper och värdefulla kulturmiljöer i skogen.

Kulturlämningarna i våra skogar åtnjuter ett starkt skydd i lagens mening.

1 Boplatsvallar vid Vojmån

Under hösten 2002 påträffades fyra boplatsvallar vid Vojmån i närheten av Forsnäs camping. Alla boplatsvallar ligger på markberedda hyggen med skärvsten och avslag synliga i markytan. En av boplatsvallarna ligger nära ett fångstgropssystem som iordningställts och skyltats för allmänheten. Längs Vojmåns sträckning finns tidigare ett flertal boplatsvallar av typen skärvstensvall kända. Vid Vojmsjöns utlopp vid Gråtanån finns fem registrerade skärvstensvallar varav tre av dessa har undersökts arkeologiskt och visat sig vara mellan 4 - 5000 år gamla. Nedströms Vojmån, vid Volgsele, finns ytterligare skärvstensvallar samt tre stycken vid Dalasjö. De boplatsvallar som nu registrerats förstärker bilden av Vojmån som en boplatslokaliserande faktor i området mellan Vojmsjön och Malgomaj. Forskare har föreslagit att lokaler med flera boplatsvallar fungerat som vinterboplatser för en grupp människor under främst stenålder (Lundberg 1997).

Inventeringarna i projektet har ökat den kända förekomsten av boplatsvallar i detta område med ca 30%. Detta förstärker ytterligare bilden av området kring Vojmån som ett viktigt vinterboplatsområde under forntiden.

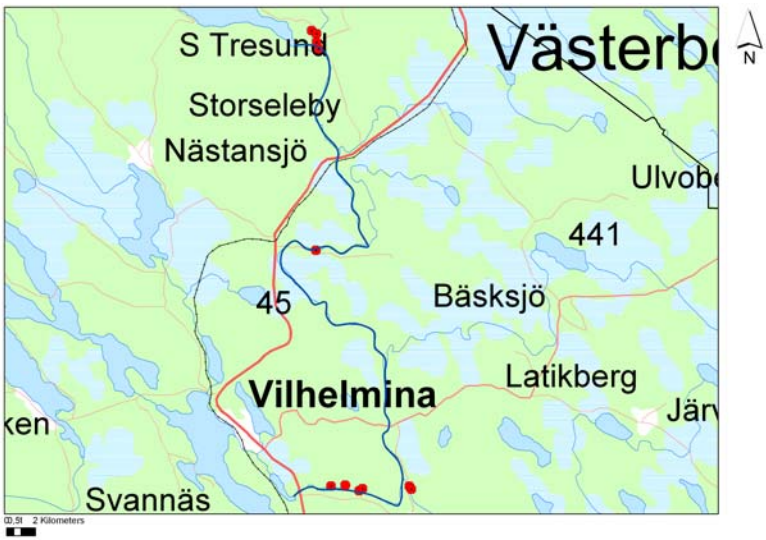

Kartan visar boplatsvallar i Vojmåns vattenområde.

Kvartsbrottet på Lillkludden 2

Öster om Vindeln, ca 5 km, ligger berget Lillkludden som i öst och nordost stupar mycket brant och är omöjligt att ta sig upp för. För att komma till toppen går man uppför ett brant igenväxande hygge och rundar toppen från norr. Strax söder om toppen, i ett område med berg i dagen syns en stor kvartsåder. Kvartsådern är 90 x 40 m stor och ligger i en sydsluttning mot ett flackare moränparti. Kvartsen i ådern är av mycket hög kvalitet och finns delvis i en kvalitet som närmar sig bergskristall, men även som rökkvarts och rosenkvarts. Över hela området och även nedanför kvartsådern ligger mycket stora mängder slagen kvarts i större och mindre stycken. Överallt kommer slagen kvarts fram när man lyfter på mossan. Slagen kvarts förekommer även i markberedningsskador i moränmarken nedanför kvartsådern.

Det finns inga spår av sentida brytning av kvarts på platsen. I en rotvälta på kvartsådern låg två stötkantkärnor. Dessa är restprodukter efter en tillverkningsteknik där man håller en kvartskärna mot en städ-

Kvartsbrottet på Lillkludden ligger ca 5 km öster om Vindeln.

Jenny Ellert studerar kvartsbrottet i Lillkludden. Bland annat ligger en stötkant-kärna på trädet. Foto: Erik Sandén Vbm.

sten och slår på ovansidan av kärnan med en knacksten. Restprodukten får en karakteristisk "kuddform" med krosspår i kortändarna. Denna teknik användes under en stor del av stenåldern, men inte under historisk tid. Det ser ut som om vi på platsen har ett stort stenbrott som troligen använts under stenåldern. En närmare tidsavgränsning är svår att göra.

På själva stenbrottet finns inga andra typiska boplatsspår som skärvsten eller brända ben. Ännu känner vi inte till några boplatser i närheten. Öster om Lillkludden , vid den lilla ån Krycklan, som rinner ut i Vindelälven 7,5 km sydöst om Lillkludden, finns det dock fina boplatslägen. Inventeringar i framtiden kanske kan lokalisera bosättningar där. I nuläget ligger de närmaste kända boplatserna vid Vindelälven, 4,5 km söder om Lillkludden samt längre västerut. Kunskapen om stenåldern längs Vindelälven är liten. Då älven är oreglerad har de storskaliga inventeringar och undersökningar som genomförts vid andra älvar inte genomförts här.

Om man drar en cirkel med en radie på 25 km runt stenbrottet inringas ett område som omfattar sträckor av Umeälven, Vindelälven och Sävarån. Inom detta område finns många förhistoriska boplatser med fynd av kvarts av hög kvalitet, både längs vattendragen och de många sjöarna. Kan det var så att vi här har hittat en av de centrala källorna vad gäller råmaterial till stenålderns redskap inom ett större område?

Ny fornlämningsmiljö vid Torrböle 3

I Nordmalings socken vid Öreälven och byn Torrböle påträffades länets andra hällristningslokal 1998 inom projektet "Skog och historia". De tillhör troligen det första årtusendet f Kr. (Josephsson Hesse 1999) och är ännu unika i sitt slag. Alla andra hällristningar och målningar i Västerbotten och Mellannorrland är äldre.

Förutom hällristningen registrerades en mängd andra lämningar i området bl a kokgropar och ett flertal boplatser. Området kring Öre-

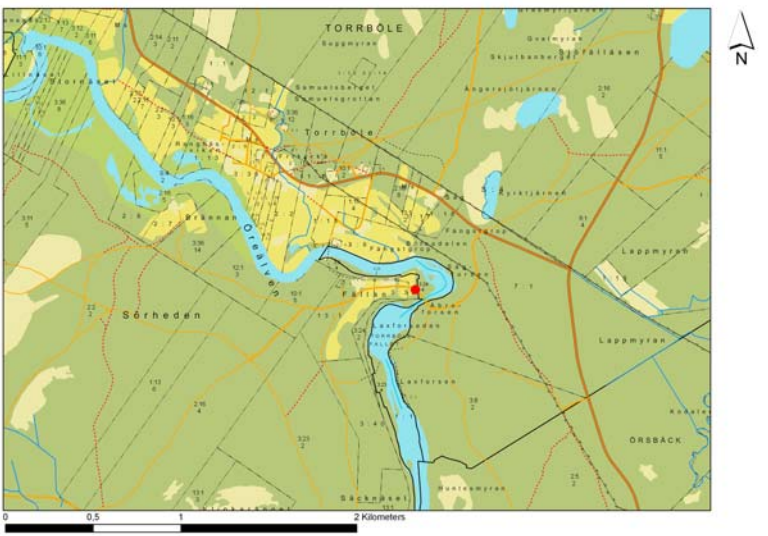

Karta över Öreälven vid Torrböle.

älven består främst av sandiga sediment som varit attraktiva miljöer för jakt- och fångstgrupperna. Många boplatser påträffades längs skogsbilvägarnas erosionspartier och med hjälp av sondning i den sandiga marken.

Sedan tidigare är ett gravfält bestående av ca 10 stensättningar känt i området. Gravfältet, som kan vara från järnåldern, ligger på hällmark på en bergssluttning ca 600 m öster om byn. Markbeskaffenheten med sluttande moränmark och myr kring gravfältet är sådan att det sannolikt inte har legat en gård i anslutning till gravarna. Det finns även några fångstgropar registrerade i området. I "Skog och historia" har det i området registrerats flera avlånga kokgropar. Denna typ av gropar har på andra ställen daterats till vikingatid och tidig medeltid. Groparna ligger på sandmark nära tjärnar där det även finns hällmark.

Inom området har vi även inom projektets ramar genomfört en mindre undersökning av en anläggning som visade sig innehålla spår av järnsmide från perioden 500 f Kr - Kr. f. (förromersk järnålder). Tillsammans med slagg framkom även en skärva asbestmagrad keramik av nordskandinavisk typ. Den undersökta platsen ligger på sandig mark vid en tjärn ca 2 km från Öreälven.

Kring Torrböle börjar nu framträda en mycket spännande fornlämningsmiljö. Här finns således hällristningar, gravfält, järnsmide, kokgropar, fångstgropar och boplatslämningar. En stor variation av lämningar som alla kan vara från järnåldern. Med tanke på kunskapsläget vad gäller järnålder i Västerbottens län kan fortsatta undersökningar här bidra till en ökad kunskap om denna period.

4 Skogsbranden i Bygdeå

Sommaren 2003 var mycket varm och torr i Västerbotten och ovanligt många skogsbränder härjade i länet. I trakterna kring Bygdeå var det två stora bränder kring den 20 juli. Vi drog oss till minnes att man efter stora skogsbränder på Gotland och kring Stockholm hittat många nya fornlämningar när man sökt av områden som brunnit. Vid efterforskningar i Västerbottens museums arkiv visade det sig att även i Västerbottens län har nya fornlämningar registrerats efter skogsbrand. 1968 var en stor skogsbrand på Älgbäcksheden vid Öreälven i Lycksele socken. Året efter branden karterades, efter tips från skogsplanterare, 13

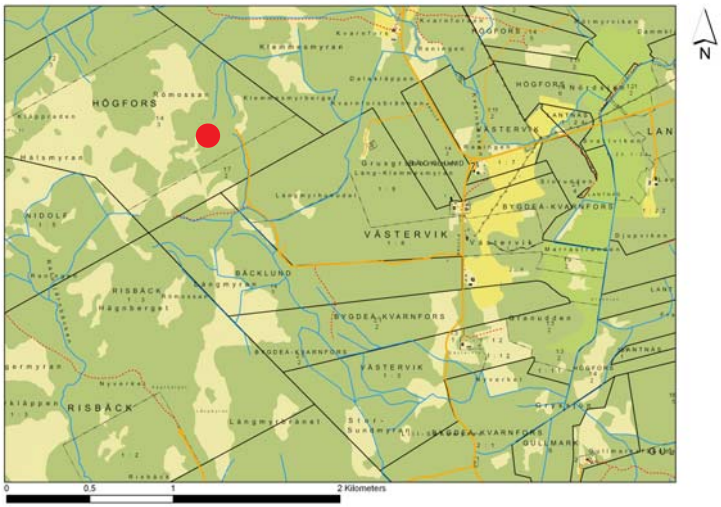

Platsen för härdarna som framkom efter skogsbranden vid Västervik i Bygdeå sn.

härdar på det brända området. Vid härdarna hittades även en stor mängd föremål som till exempel järnknivar, kritpipor och flintbitar. Ingen har dock gjort en riktad systematisk inventering mot brandskadade områden. Vi ville undersöka om det kunde vara fruktbart att inventera brandskadade områden i kusttrakten, vilket gjordes i ett brandskadat område vid Västervik i Bygdeå socken. På platsen fann vi två härdar som exponerats på grund av skogsbranden. Markvegetationen hade varit tjock och bestått av mossa och ris. Nu låg det kvar som ett relativt tjockt kollager, men härdarna framträdde tydligt. Före skogsbranden hade dessa härdar troligen varit i det närmaste omöjliga att se. Härdarna låg på ett för samiska härdar typiskt sätt vid en myr. Den omgivande marken var stenig och blockig med ett sandigare område runt härdarna. Cirka 18 meter bakom härdarna, från myren sett, hittades brända ben på marken. Dessa ben skulle inte hittats om inte marken brunnit. I Samuel Rheens beskrivning av samerna från 1671 (Fjellström & Ruong 1982:37ff) framgår att samerna offrade till tre gudomar; Tor, Storjunkaren och Solen. Av dessa skedde offren till Tor och Solen på uppbyggda lavar bakom kåtan och offren till Storjunkaren utfördes på heliga platser i fjällen. Med lite fantasi kan de ben som påträffades bakom härdarna vara rester av ett offer.

Tydlig härd registrerad i skogsbrandsområdet. Foto: Erik Sandén Vbm.

Härdar och bengömma vid Vänjaurbäck 5

Längs Öreälven vid Vänjaurbäck har närmare 100 härdar registrerats. Härdarna är lämningar efter eldstäderna i samiska tältkåtor. De torra tallhedarna längs Öreälven har nog varit utmärkta betesmarker för renarna. En intressant detalj är att bredvid det som i dag heter Grankottselet i Öreälven finns texten Grankåta och en symbol för en kåta på en karta från 1700-talet.

Gunhild Rydström vid Skogmuseet i Lycksele har tillsammans med Lycksele sameförening bedrivit inventeringar i Lyckseletrakten. I området har de bl a registrerat "benhögar" som är små högar på marken bestående av märgkluvna ben. I en artikel i tidskriften "Västerbotten" 2001 finns en tolkning och datering av dessa publicerad (Rydström 2001:19ff). En av dessa benhögar har med kol-14-metoden daterats till ca 1600 e Kr. Enligt äldre samer har man placerat de kokade benen på hyllor eller i trälådor i träden. De registrerade benhögarna är troligen

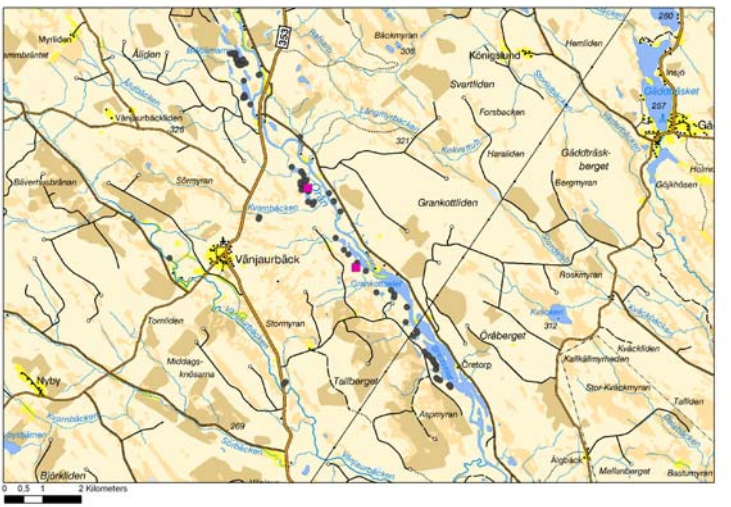

De grå prickarna markerar härdar och de röda fyrkanterna markerar bengömmor. Man har uppehållit sig på de torra tallhedarna längs Öreälven där det funnits bra bete för renarna.

Kjell Svarvar vid en av de benhögar som registrerades 2002. Den lilla förhöjningen framför Kjell är full av märgkluvna ben. Foto: Malin Backman Vbm.

rester efter denna form av bengömmor vilka rasat ner. Under år 2002 registrerades ytterligare några sådana benhögar i Örträsktrakten. Lämningarna är mycket svåra att upptäcka, de kan bäst liknas vid en rotvälta utan grop.

Denna kunskap är ny för oss och vi hoppas att den leder till att vi kan registrera fler liknande lämningar på andra ställen i länet.

6 Dammvallen i Malbäcken

Vid inventeringen för "Skog och historia" hösten 2000 registrerades i Sävar socken en fördämningsvall i en liten bäck som heter Malbäcken. Vallen var 210 m lång och upp till två meter hög. Den bestod av jord och sten varav vissa stenar var upp till en meter stora. Vallen löper mellan två moränåsar över en myr. Bäcken är i sen tid utgrävd och uträtad med grävmaskin. Detta innebär att myren håller på att övergå till skogsmark med tallskog.

Dammvallens funktion är oklar och tänkbara funktioner kan vara kvarn, såg, flottning och dämning eller översilning för slåtter. Marken är mycket flack och fallhöjden är troligen för liten för att driva en kvarn eller en såg. Bäcken ligger relativt nära Sävarån så det är nog inte troligt att ett så stort arbete har lagts ner för flottning till ån. Kvar är då att dammen har sin funktion i bevattning för slåtter.

Andra frågor som också diskuterats rör dammvallens ålder och konstruktion. Många stenar i vallen är mycket stora och väger säkert mer än ett ton. En dammvall på över 200 m innebär att en mycket stor mängd tunga stenar har förflyttats och det är ovisst om detta låtit sig göras utan maskinell hjäp? Ett argument för att vallen skulle vara äldre är att den inte är allmänt känd bland befolkningen i Sävar. Frågetecknen är så många att det är befogat att göra en liten fördjupning kring fördämningsvallen.

På en karta för avvittring över Gunnismark från 1785 ser man att dammvallen inte är byggd. Man ser också att myren heter "Kyrckmyren". Myren har tillsammans med många andra myrar på kartan en beteckning som enligt förklaringen betyder följande: "Alla å skogen befinteliga

Kartan visar var dammvallen i Malbäcken är belägen.

och wid afsättningen uppgifna myror, af hwilka aldra största delen äro så synka, at ingen å dem kan komma åtminstone ej boskaps kreaturen, men å några kunna väl givas litet mulbete," Myren betraktas här som tämligen värdelös och kan på sin höjd erbjuda något bete. Under hösten diskuterade vi frågorna kring dammvallen med Cuno Bernhardsson på Folkrörelsearkivet i Umeå. Även han fann det intressant och vid ett besök på riksarkivet i Härnösand fann han dokument som berörde dammvallen. Idag ligger dammvallen på fastigheten Pålböle 5:1. Gränsen till fastigheten Hedlunda ligger endast ca 20 m uppströms bäcken. Innan ombildningen av fastigheterna låg dammvallen på Hedlundas marker.

Enligt de dokument som Cuno Bernhardsson letat fram fick nybyg-

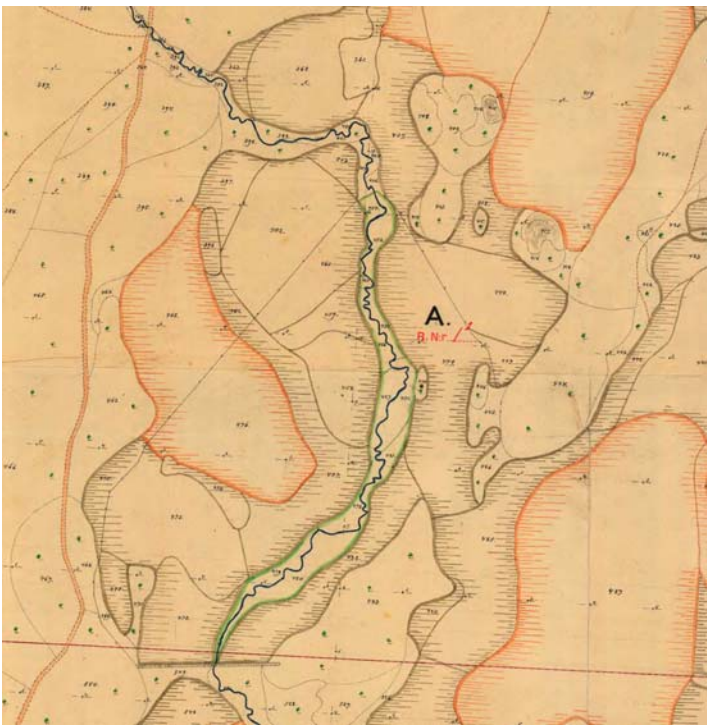

Hedlunda laga skifte år 1896. Dammvallen syns som ett streck i bildens nedre, vänstra del.

get Hedlunda immision 1848. Vid protokollet för ägo- och husesyn 1858 finns bland byggnader och åker- och ängsmarker även en dammvall. Beskrivningen lyder; "En större dambyggnad, anlagd för öfversilning av Malbäcksmyran, 355 alnar lång, 6 alnar hög wid slussen och lika bredd, 12 hvarf hög, timrad af godt furutimmer och indelt uti 58 Kistor, med fäste emellan tvenne Klåffar?". Här får vi mycket information om dammvallen. Den byggdes mellan 1848 och 1858 i samband med etableringen av nybygget Hedlunda. Längden 355 alnar motsvarar ca 213 m. Vår mätning gav 210 m. Höjden angavs i protokollet till 6 alnar vilket motsvarar ca 1,8 m. Vår angivelse var ca 2 m.

En detalj som vi inte kunnat se idag var att hela dammvallen varit uppbyggd av timrade kistor. Detta var en nyhet. Det innebär också att mer arbete än vi trodde lagts ner på vallen än om man endast lagt upp en vall av jord och sten.

Hur värderades då detta arbete på den tiden? Det nya boningshuset värderades enligt protokollet till 275 rd och den nya ladugården till 250 rd. Alla åkrarna värderades till 992 rd. Dammvallen värderades till 2100 rd! Hela hemmanet värderades till 4126 rd varav dammvallen stod för mer än hälften av värdet.

Kan en ensam nybyggare åstadkomma denna dammvall? Vid utgrävning av en tjärn på fastigheten har man räknat värdet av arbetet till 1 rd per dagsverke. Medan 50 dagsverken röjning beräknas till 25 rd. Om vi antar att halva värdet på dammvallen är nedlagt arbete och arbetet värderas till 1rd per dagsverke har byggandet av dammvallen tagit ca 3,5 årsverken. Om vi antar att 75% av värdet upptas av arbetet har bygget tagit 5,25 årsverken. Detta är för mycket för en ensam nybyggare att genomföra.

Enligt Karl Fahlgren i "Blad ur Sävar sockens historia" var nybygget vid immissionen uppdelat på fyra ägare. Dessa var tre bönder i Gunnismark samt firman "Olof Forssell och söner". Denna firma var ägare till järnbruket i Sävar. Troligtvis har firman stått för finansiering och arbetskraft vid bygget av dammvallen i utbyte mot skogsråvara till kolning eller mot hö för brukets djur. Vidare studier av brukets bokföring och andra historiska källor skulle kunna göra bilden ännu tydligare.

Detta är ett exempel på hur ett historiskt material kan användas för att ge ett djupare innehåll till lämningarna i skogen och som sedan kan tas som utgångspunkt vid andra inventeringar.

7 Översilningsdiken i Karsbäcken

Från sjön Braxträsk i Norsjö kommun rinner Karsbäcken i sydöstlig riktning och mynnar ut i Skellefteälven mellan kraftstationerna Båtfors och Finnforsfallet. Vid bäckens mynningsområde har en mängd olika lämningar registrerats. De äldsta härrör från flottningsepoken och Karsbäcken blev registrerad som allmän flottningsled 1887 och idag finns timmer och stenskoningar kvar som hindrade timret från att fastna i strandkanterna längs besvärliga partier. Karsbäckens vatten har drivit en såg och en hyvel, dessa uppfördes 1912-13 men enligt några protokoll skall det även ha funnits en äldre såg och kvarn på platsen. Det som syns i dag är en lång grävd ränna, som löper jämsides med bäcken, där man tog in vattnet som drev vattenhjulet. Rännan slutar vid en öppning där lämningar efter sågen finns kvar i form en fördämningsvall av två timmerskodda stenkistor med öppningar för dammluckor. Vattnet från bäcken har även nyttjats för översilning av ett ca 10 hektar stort område. Största delen av diket är grävt i sand och löper i kanten av en stor

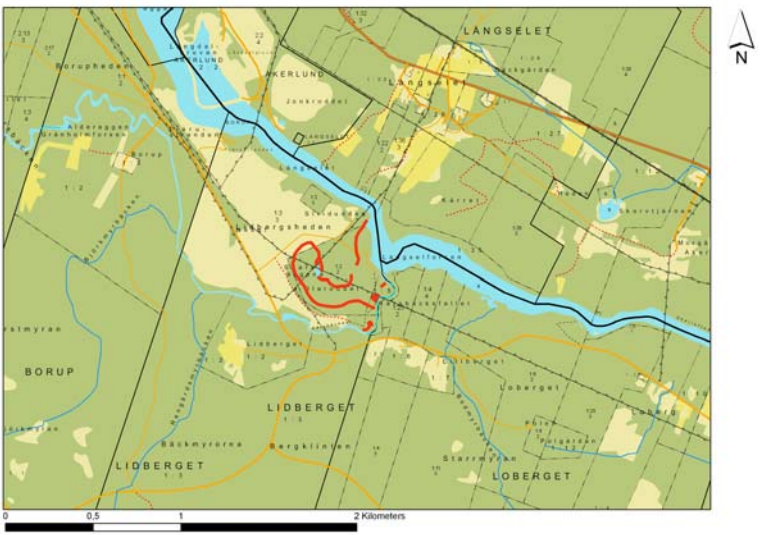

Karta över Karsbäcken med översilningsdiken markerade i rött.

Översilningsdike vid Karsbäcken. Foto: Vbm.

dödisgrop, längs diket syns fortfarande öppningar där luckor suttit. Vattnet från bäcken användes för översilning av de magra markerna under vår och försommar, under sommaren fick marken torka och området slogs sedan med lie. En informant berättar att han var med och slog dessa ängar 1937 vilket kan ha varit sista gången översilningen var i bruk. I dag är hela området vid Karsbäcken igenväxt och det är främst under tidig vår och höst som de olika lämningarna är lättast att upptäcka.

Stenåldersboplatserna kring Småbränna 8

I svackan mellan Hössjöberget och Stor-Fusberget består marken i huvudsak av sand. I området har ett flertal skogsavverkningar med efterföljande markberedning skett. Vid inventeringen har dessa markberedningsfåror systematiskt genomsökts vilket resulterat i att totalt 12 stenåldersboplatser och 2 lokaler med enstaka lösfynd registrerats. De flesta av dessa boplatser ligger över 100 meter över havet och bör vara av ansenlig ålder, många av boplatserna har ingen kontakt med vatten eller

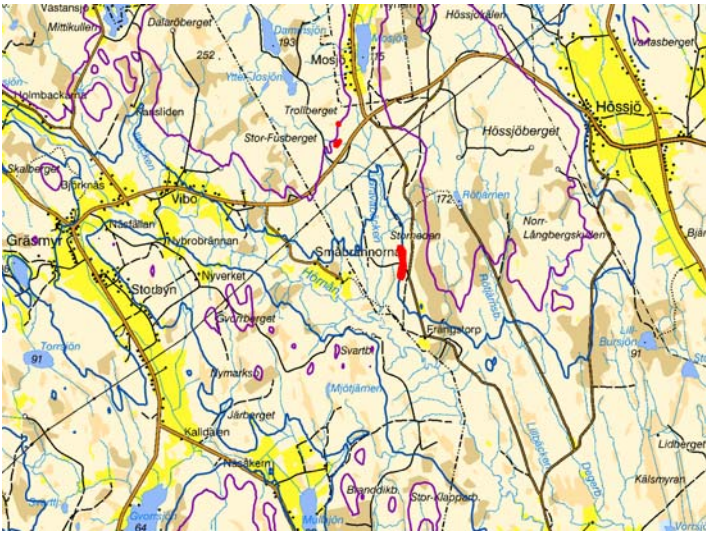

Kartan visar boplatserna vid Småbränna. Den blå linjen visar kustlinjen 5500 f.Kr (110 m över havet) och den lila linjen visar kustlinjen 6200 f:kr (150 m över havet).

vattendrag i dagens läge. Sju av boplatserna ligger mellan 100-115 meter över havet på Storheden på Hössjöbergets västra sluttning. Om boplatserna anlades i närheten av dåtidens hav låg de på östra sidan av en mindre vik med nuvarande Hössjöberget som skydd mot östliga havsvindar. På 150 meter över havet, på Stor-Fusbergets östra sida, har 5 boplatser registrerats. Tre av dessa ligger i anslutning till en mindre bäck och behöver därmed inte vara kustanknutna. Två boplatser ligger längre in i det sund som då sträcker sig norrut och som skyddas i öster av Hössjöberget. Ett ovanligt fynd gjordes på en av dessa boplatser, en yxa i grönsten av Lihult-typ. Denna yxtyp är mesolitiskt till sin karaktär och väldigt ovanlig i Västerbottens kustland. Förrutom denna yxa fanns avslag av kvarts, kvartsit (ljus och mörk) grönsten och hälleflinta på denna boplats. Både yxan och den stora variationen i avslagsmaterialet samt höjden över havet perkar på en datering till äldre stenålder. Utifrån de landhöjningsstudier som baseras på lervarvskronologi bör platsen ha utnyttjats mellan 6300 - 6100 f Kr och därmed vara en av de äldsta kända i Västerbottens kusten.

Mesolitisk yxa i bergart funnen i Småbränna (skala 1:1). Foto: Vbm.

9 Samiska lämningar i Nordmaling

Under år 2000 har tre gravar och två härdar som sannolikt är samiska granskats. En av gravarna ligger i Norrfors, Nordmalings kommun, och undersöktes av arkeologer på 1950-talet, men platsen har inte varit markerad på någon fornlämningskarta. Graven undersöktes 1953 i samband med dragning av ny avloppsledning. Graven bestod av furustockar som var nedstuckna i marken och enligt den lokala traditionen skall en äldre samekvinna begravts på platsen, området kallades tidigare Lappheden. Efter förfrågningar hos lokalbefolkningen kunde den ungefärliga platsen för graven lokaliseras.

Ytterligare en förmodad samisk grav registrerades norr om Tallberg öster om Öreälven. Enligt markägaren är det enligt traditionen en samisk grav. Graven ligger på berg i dagen och är en stensättning ca 1 m i diameter och 0,2 m hög byggd av skarpkantade stenar. I omgivningarna finns namn som Gammkåtamyran, Renskinnåsen och Rengravåsen som också visar på samisk närvaro i området.

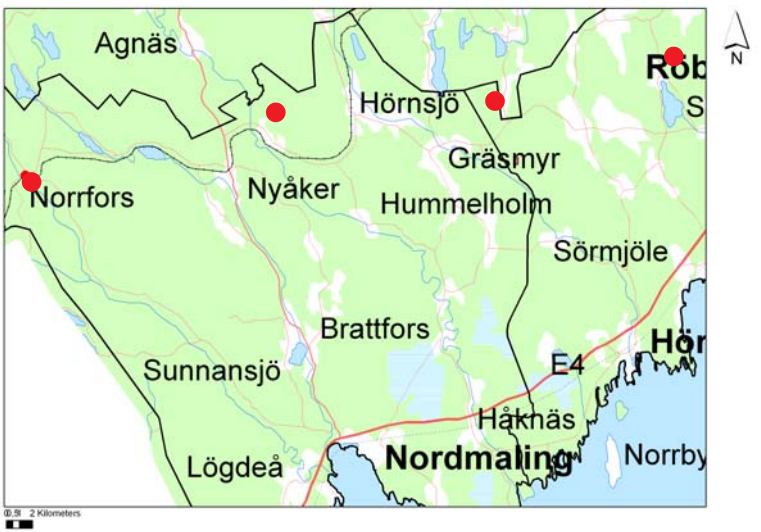

Kartan visar samiska lämningar i Nordmalings och Umeå kommun.

Vid inventeringarna 2002 registrerades en stensättning, vilken granskades under 2004. Den är belägen 140 m över havet på Degerberget mellan Överboda och Bjännsjön. Stensättningen ligger på ett hällområde som sluttar ner mot en myr och är 4 x 3 m stor och 0,3 m hög av flata stenar som lagts omlott. Varken lämningen eller läget är typiskt för gravar i kustlandet, den liknar närmast rengravar som påträffats vid fornminnesinventeringen i västerbottensfjällen. Vid granskningstillfället påträffades inga ben under stenarna och det är enbart morfologisk likhet som pekar på en samisk koppling.

Två härdar ligger vid en liten bäck i närheten av Lappkåtamyran mellan Dammsjön och Mosjön i norra delen av kartbladet 20J 6i, Umeå kommun. Båda härdarna ligger på en sandig avsats intill bäcken, området är markberett och en av härdarna är delvis sönderkörd. I området väster om Dammsjön finns myrar som heter Stor-Lappkåtamyran och Lill-Lappkåtamyran vilket indikerar att ytterligare samiska lämningar troligen finns.

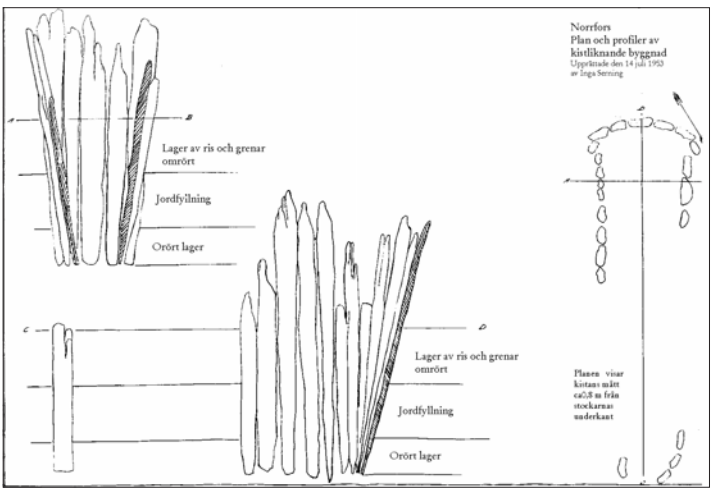

Dokumentationen av en kistliknande konstruktion i den samiska graven som undersöktes 1953 i Norrfors, Nordmaling kn.

10 Stenåldersboplats vid Lögdeälven

En liten bit ovanför Mjösjöåns utlopp i Lögdeälven påträffades en stenåldersboplats. Boplatsen ligger på en sandig platå intill Lögdeälven och vi hittade skärvsten, avslag av kvarts och kvartsit samt brända ben, vilket är det vanliga fyndmaterialet på denna typ av boplatser. Ett roligt fynd var eggdelen av en grönstensyxa. Denna föremålstyp är vanlig under äldsta stenålder. Boplatsen ligger på 130 meter över dagens havsnivå och om platsen användes när älven var en djup havsvik så är den 8000 år gammal. Älven har sannolikt varit en lokaliserande faktor under hela förhistorien så man kan inte utesluta att boplatsen utnyttjats under senare perioder.

Eggfragment av yxa eller mejsel från boplatsen. Foto: Vbm.

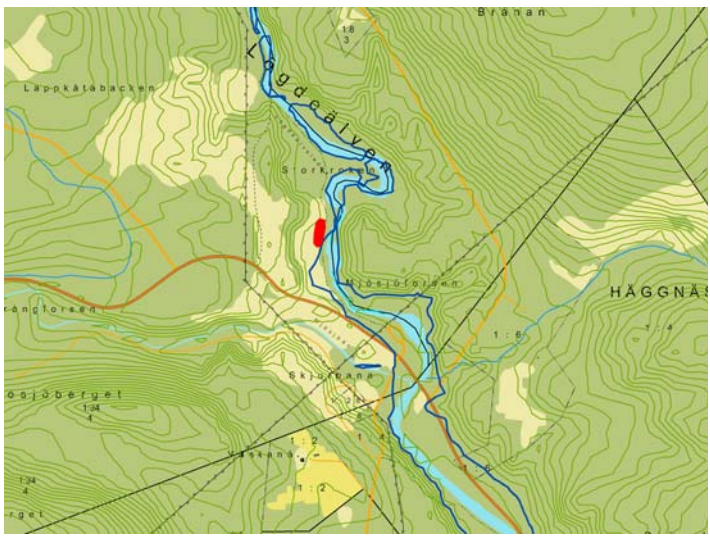

Den registrerade boplatsen markerad med röd färg. Den ligger på en sandig terrass med en höjdrygg i väster och Lögdeälven i öster. Den blå linjen markerar havsnivån 130 meter ovanför dagens nivå.

Skorstensmilor i Norsjö 11

En nygammal lämningstyp som registrerats i Norsjö kommun är kolbottnar med rester efter fundament till skorstenar, så kallade "skorstensmilor". Denna typ av milor hade högre verkningsgrad genom att de varma rökgaserna drogs neråt in i milan och bidrog till att kolningsprocessen gick fortare. Försök med skorstensmilor påbörjades på 1920-talet och under åren 1936 - 1946 publicerades "Kolning i mila. Skorstensmilor" av Hilding Bergström i 8 upplagor. Den ökande efterfrågan på träkol, som tidigare främst gått till järnbruken, men som nu behövdes till ångfartyg, ånglok och gengasaggregat medförde att priset på träkol ökade. Skorstensmilan och kolugnar var ett sätt att förkorta produktionstiden och därmed arbetskostnaden vid tillverkning av träkol. Vid kolning i skorstensmila blev även utbytet högre och kvliteten på kolet jämnare (Kardell 2004:79).

Den röda pricken markerar platsen för en skorstensmila.

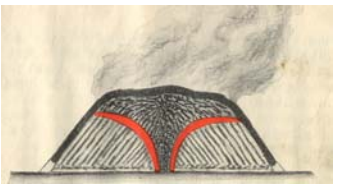

Genomskärning av en konventionell resmila där rökgaserna försvinner ut genom toppen av milan. Det orangefärgade områdena är kolningszonen.

Genomskärning av skorstensmila. Rökgaserna dras nedåt genom milan och ut genom skorstenen.

Skorstensmila i Varpsjö, Åsele socken. Fotograferad ca 1948. Foto: Vbm:s fotoarkiv.

12 Medle fäbodar genom tiderna

En inventeringsgrupp i Skellefteå har arbetat i området kring Medle i ett område som på ekonomiska kartan benämns Fäbodvallen. Idag finns här en stående timmerstuga som är ditflyttad under senare tid Här registrerades 4 husgrunder, 3 jordkällare, 1 eventuell jordkällare, 3 tjärdalar och en brunn. Området var nyligen avverkat och det var därför svårt att se otydliga strukturer i marken. För att få reda på hur gammalt detta kan vara får man gå till gamla kartor. På en karta från 1699 är området

markerat som "Sommarfäbodstelle". På denna karta ser man att det är åker och äng på platsen men inga byggnader är utritade.

Om man sedan går till kartan över laga skifte från åren 1825-29 kallas området "Fäbodesplats" och här är sju byggnader utritade men även två tjärdalar.

Nu har vi alltså två tidsskikt över området där vi känner till hur det ser ut. Dels ett från laga skifteskartan från början av 1800-talet och dels hur det ser ut idag. Ett sätt att jämföra dessa tidsskikt är att lägga kartor från olika tider över varandra och se vilka likheter och skillnader som finns.

På denna karta ser man dagens vägar, vattendrag och fastighetsgränser samt de lämningar som registrerades 2005 och i bakgrunden kartan från tidigt 1800-tal. Man ser att två av de registrerade tjärdalarna sammanfaller med tjärdalar på den gamla kartan. Detta visar att två av de tjärdalar som registrerades 2005 troligen är närmare 200 år gamla. Den tredje tjärdalen är sannolikt yngre.

Husgrunderna som registrerats ligger alla mellan 10 och 20 meter från de byggnader som markerats på 1800-talskartan. Denna brist på överensstämmelse kan bero på flera saker. Dels har den GPS utrustning som använts vid registreringen av husgrunderna en felmarginal upp till

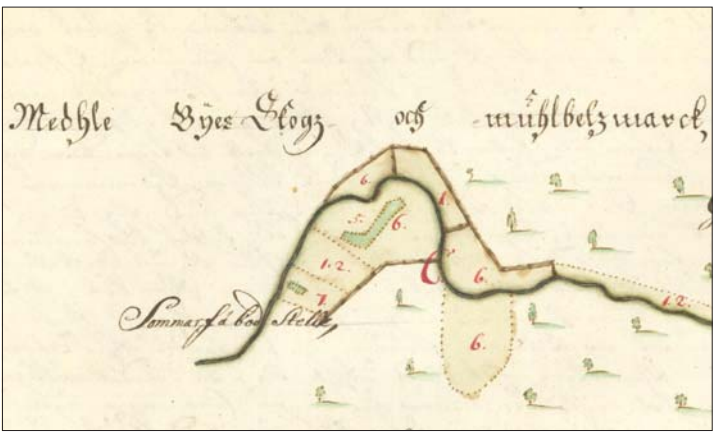

Karta över Medle fäbodar från 1699. Geometrisk avritning å Medle bys egor.

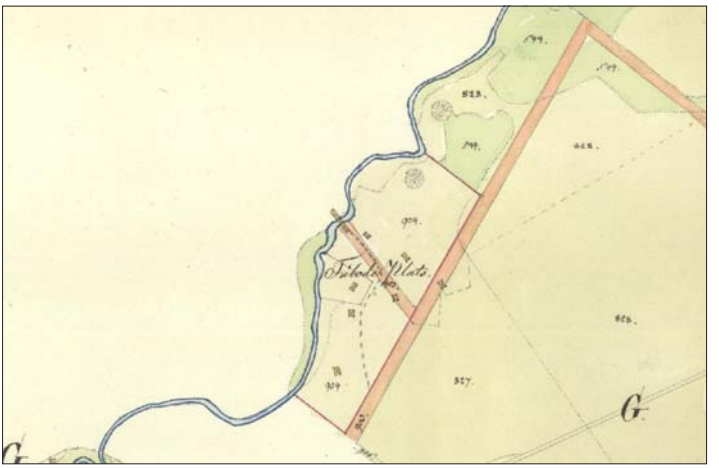

Karta över Medle fåbodar från 1825 - 29. Laga skiftes karta Medle by.

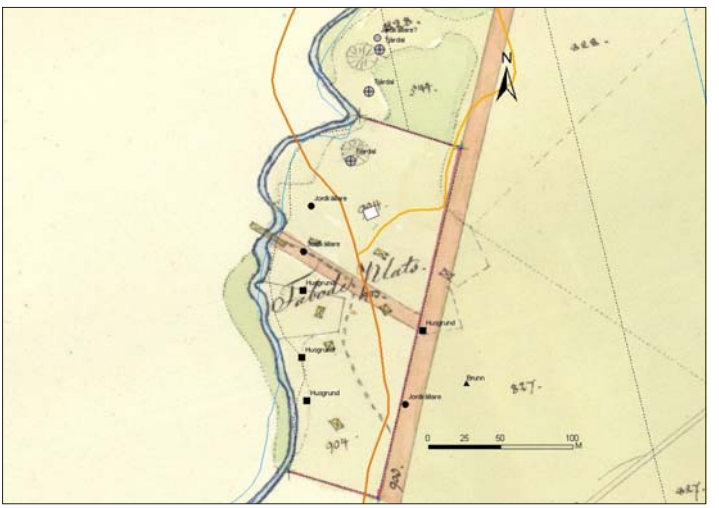

Kombination av dagens karta med vägar, vattendrag och fastighetsgränser samt laga skifteskartan från 1825 - 29.

ca 10 meter, dels ritades 1800-talskartan helt för hand utan moderna hjälpmedel. Vissa fel kan även uppkomma vid själva proceduren med att lägga kartorna över varandra. Till sist kan det också vara så att byggnader stått på olika ställen inom området. Mest troligt är att mätfelen gjort att det inte stämmer helt överens och att det faktiskt är grunderna från husen på kartan som har registrerats. Eftersom det enligt uppgifterna på kartan från 1600-talet redan då var en etablerad fäbod på platsen är det inte otroligt att den har rötter i medeltiden.

Uppresta stenar i Norsjö 13

På nordöstra sluttningen av Bredträskliden har inventeringsgruppen i Rörträsk, Norsjö socken och kommun, registrerat en märklig lämning. På en plan öppen yta med berg i dagen finns ett flertal uppresta stora hällar. Enligt den muntliga traditionen i området markerar de uppresta hällarna samiska gravar. De som minns platsen från ca 60 år tillbaka i tiden säger att det har det har funnits ett 20-tal uppresta stenar på platsen, men endast fem står fortfarande uppresta idag. Det sägs även

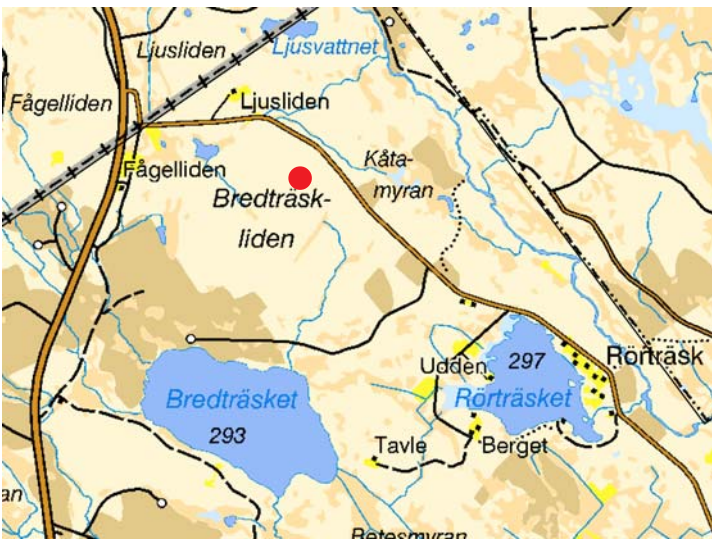

Kartan visar var de uppresta stenarna i Rörträsk, Norsjö kn är belägna.

att det har funnits ett 10-tal stenringar och i dagsläget har fem registrerats. Vegetationen på området gör att det är svårt att avgöra om det finns ytterligare stenringar på platsen. Kunskapen kring samiska lämningar i skogslandet är relativt begränsad och ytterligare studier av platsen bör genomföras. I fjällmiljö är dock ett flertal stenringar registrerade och definieras enligt Riksantikvarieämbetets lämningstypslista:

> *Stenring*: Rund eller oval ring av mer eller mindre tätt lagda stenar. Förekommer ofta parvis och i anslutning till äldre samiska vistemiljöer. Funktionen är inte helt klarlagd men en förklaring är att de använts inom offerriter. De förekommer inte bara i fjällen utan även på berg i övre Norrland ända ner mot kusten.
>
> (Riksantikvarieämbetet 2003)

Området på Bredträskliden, Norsjö sn & kn, med de resta hällarna. I förgrunden till höger i bild syns en häll från sidan. Foto: Vbm.

Blåbärsflickor i Västerbotten 14

Under första världskriget var matbristen stor i krigets Europa. På Svenska Medicinalväxtföreningens uppdrag startades ett flertal bärtorkerier i länet varav de flesta är försvunna. De torkade bären exporterades ut i Europa. Vid inventeringen i Skellefteå kommun i Klutmark har ett bärtorkeri registrerats. I byggnaden finns nätförsedda träramar som vilar i träskenor på övervåningen. På bottenvåningen finns en stor eldstad av tegel med murstock. Bären torkades genom en långvarig eldning i eldstaden. Tyvärr så har många av bärtorkerierna brunnit upp, t ex det blåbärstorkeri som fanns på Sågnäset i Storuman som brann upp 1925.

Vilka var det då som plockade alla dessa bär? Normala bärår plockade lokalbefolkningen det som fanns, men år med mycket bär så räckte inte de lokala krafterna till. Så var det 1917 i Västerbottens inland då Folkhushållningskommissionen gick ut ett med ett upprop till arbetslösa fabriksarbeterskor i södra Sverige. Till Storuman kom tio flickor, efter att ha åkt tåg till Dorotea och vandrat i fyra dagar med karta och

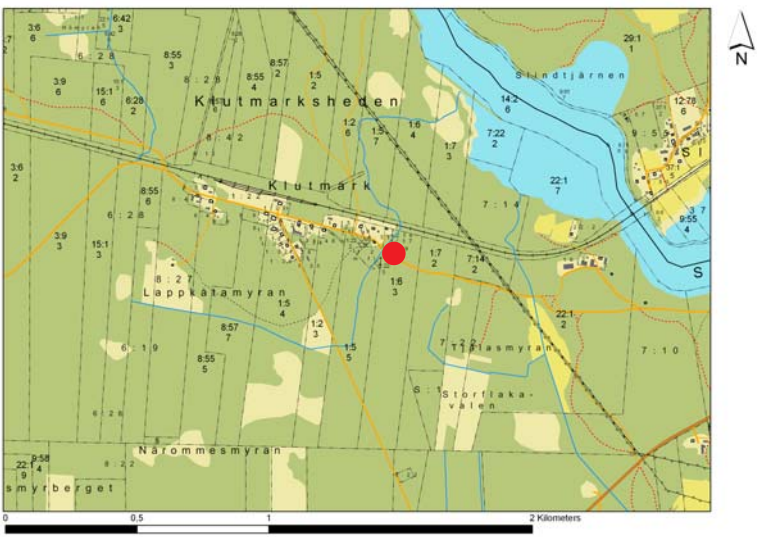

Platsen för bärtorkeriet i Klutmark.

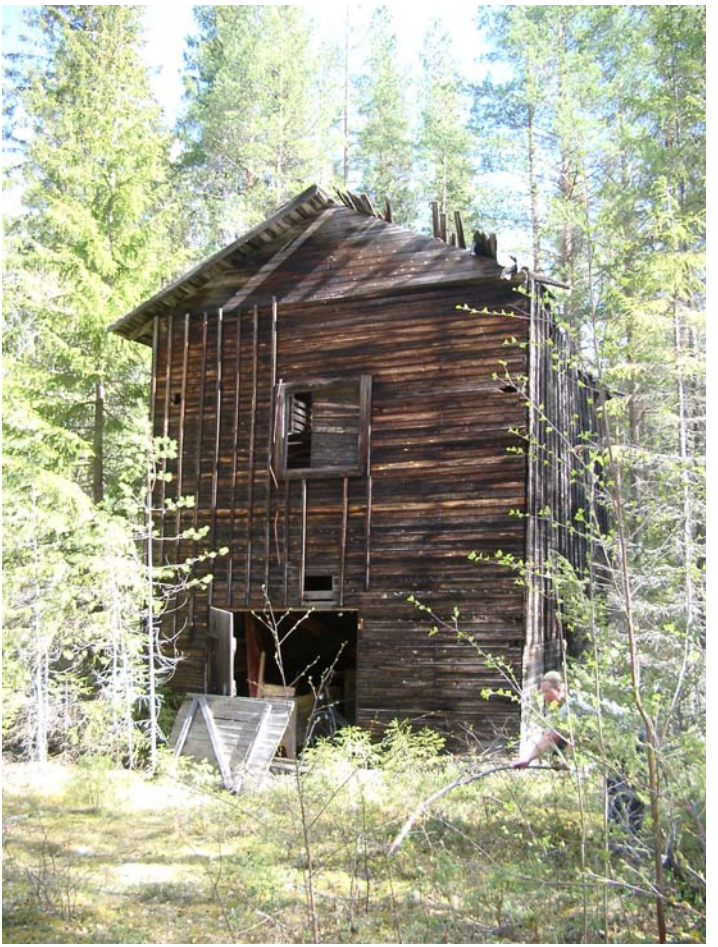

Blåbärstorkeriet i Klutmark. Foto: Berit Andersson Vbm.

kompass. Kravet var 10 kg blåbär per dag som ersättning för den fria resan. Plockade man mera per dag fick flickorna 20 öre per kilo. Nyheten om blåbärsflickorna spreds fort och de fick besök av både rallare och andra, vissa gifte sig och blev kvar. En av blåbärsflickorna i Storuman hette Astri Bergman, hon blev inte kvar utan åkte hem och gifte sig med Evert Taube.

Hällmålningar vid Finnforsfallet 15

Under år 2006 har tre lokaler med hällmålningar påträffats i närheten av Finnforsfallet. Två av lokalerna ligger väldigt nära varandra på östra sidan av Skellefteälven. På den ena av dessa lokaler syns en människofigur och svaga fiskar. I anslutning till denna målning är ett kvartsitbrott med knackstenar som ligger kvar. Den andra målningslokalen är betydligt större och innehåller ett 20-tal fiskar på lodräta klippor samt under ett klippöverhäng. En älg i helfigur finns också. Målade fiskar är väldigt ovanliga, det finns några lokaler i Finland. På den västra sidan av Skellefteälven registrerades en lokal med ett älghuvud samt färgfält, den ligger något mera svårtillgängligt till.

Under de år som Skog & Historia- inventeringar bedrivits i området runt Finnforsfallet har fornlämningsbilden förändrats radikalt. Tidigare fanns endast en stenåldersboplats registrerad. Nu finns ca 100 fångstgropar, en stor stenålderboplats, en boplatsvall, ett stort antal kokgropar och ett tiotal härdar registrerade i området förutom hällmålningslokalerna.

Lämningar i området vid Finnforsfallet.

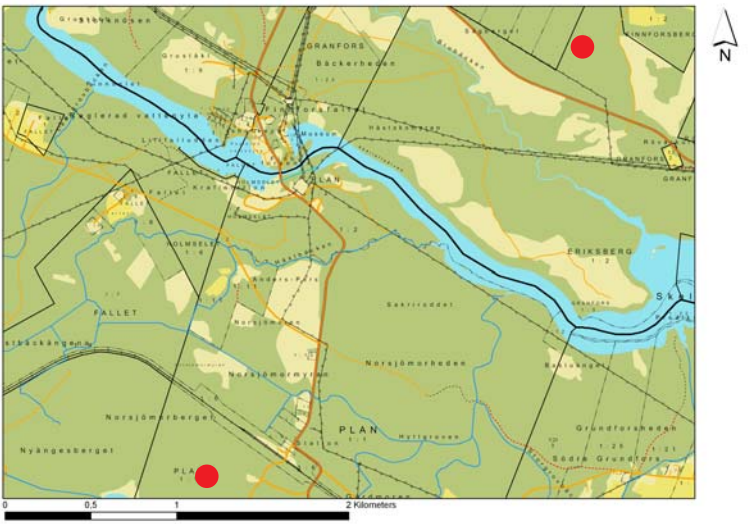

Platsen för hällmålningarna vid Finnforsfallet på båda sidor om Skellfteälven.

Vy från Finnforsberget. Foto: Vbm.

Hällmålningarnas läge på Finnforsberget. Foto: Vbm.

Fiskfigur i taket på en liten grotta som bildats under ett klippöverhäng. Foto: Vbm.

Tre målade fiskar på Finnforsberget. Foto: Vbm.

Älgfigur på södra sidan älven på Norsjömorberget. Foto: Vbm.

Rader av fiskfigurer finns på hällarna. Foto: Vbm.

16 Kolbottnar vid Lögdeälven

Den grupp som inventerat längs med Lögdeälven i Nordmalings kommun har registrerat en ovanligt stor mängd kolbottnar, över 300 stycken på ett kartblad. I området har även resterna efter en stångjärnshammare registrerats. Hammaren i Klöse drevs mellan 1786 och 1878 som en filial till Olofsfors bruk. Det tackjärn som framställdes vid Olofsfors bruk transporterades upp till Klöse för att bearbetas till smidbart stångjärn. Stångjärnet gick därefter tillbaka till Olofsfors och skeppades vidare till Stockholm för export. Smedjan i Klöse sysselsatte ett 15-tal personer. Den stora mängden kolbottnar är ett synligt bevis på hur mycket kol som behövdes till stångjärnssmedjan i Klöse.

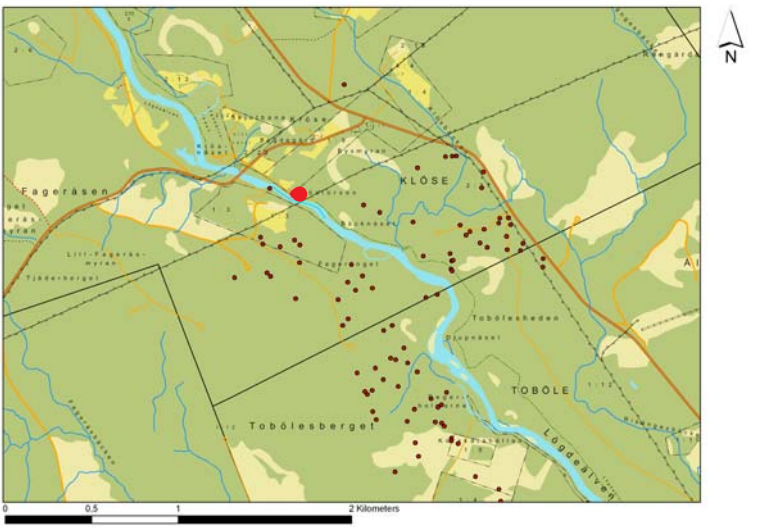

Alla svarta prickar markerar en kolbotten, den röda pricken visar läget för Klöse stångjärnshammare.

Exempel på hur det kunde se vid en kolarkoja. Foto: Vbm:s fotoarkiv.

Resterna efter en rund kolbotten syns som en rund cirkel i skogen. Foto: Vbm.

17 Tjärbränning i Västerbotten

Tjära har länge varit en viktig produkt. Den användes främst till impregnering av trä och textil. Den har även använts som smörjmedel. Tjäran framställs ur tallstubbar och tjärved. Stubbarna bröts upp ur marken och höggs i små bitar. Det var enklast att hugga tjärveden under vintern när det var kallt, veden blev då spröd och lätttare att klyva. Tjäran utvanns ur veden genom upphettning.

Tjärdalen hade formen av en stor tratt. I botten läggs näver och granbark, under senare tider användes även takspån. Ovanpå detta staplas den fint huggna tjärveden med de bästa kvaliteterna nederst. Ovanpå veden läggs torv. Sist läggs sand och kolstybb. Tjärdalen tändes på längs nedre kanten. En springa lämnades vid stybbningen runt om. Lufttillförseln som styrde förbränningen reglerades genom öppningar. Att iordningställa tjärdalen var ett stort jobb som många kunde vara engagerade i.

Värmen drev ut de kådrika ämnena ur veden och längst ner i tratten och via en ränna samlades tjäran upp och tappades på tunnor. Vanligtvis fick man ut 30-40 tunnor beroende på tjärdalens storlek. Tjärbränningen var en arbetskrävande uppgift. I genomsnitt åtgick tio dags-

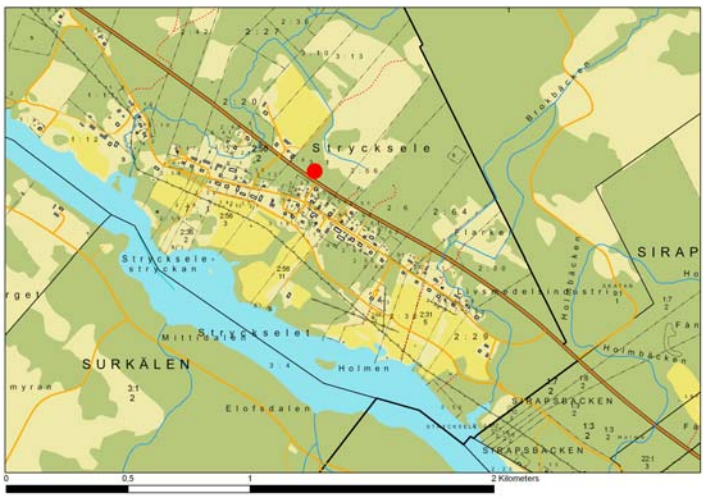

Tjärdalen i Strycksele, Degerfors socken ligger nära vägen och är lätt att se.

verken för att producera en tunna tjära (ca 125 liter). Tjära var under lång tid Sveriges viktigaste exportprodukt och tjärbränning var vanlig i hela landet. Under delar av 1800-talet var Västerbotten den största tjärproducenten i landet. Tjäran exporterades främst till de stora sjöfartsnationerna England och Holland.

Tjärdal i Strycksele. Foto: Vbm.

Tjärränna i Strycksele. Foto: Vbm.

Karta på nätet

Om du är intresserad av att se var fornlämningar och andra kulturhistoriska lämningar i länet ligger, kan du här gå in och se lämningarna på en karta på Västerbottens museums hemsida. Där kan du hitta stenåldersboplatser, fångstgropar, tjärdalar, husgrunder och mycket annat.
På kartan finns även besöksmål från Sevärt i Västerbotten
Kartan hittar du på adressen http://www.vasterbottensmuseum.se/avd-2/index.php?id=376

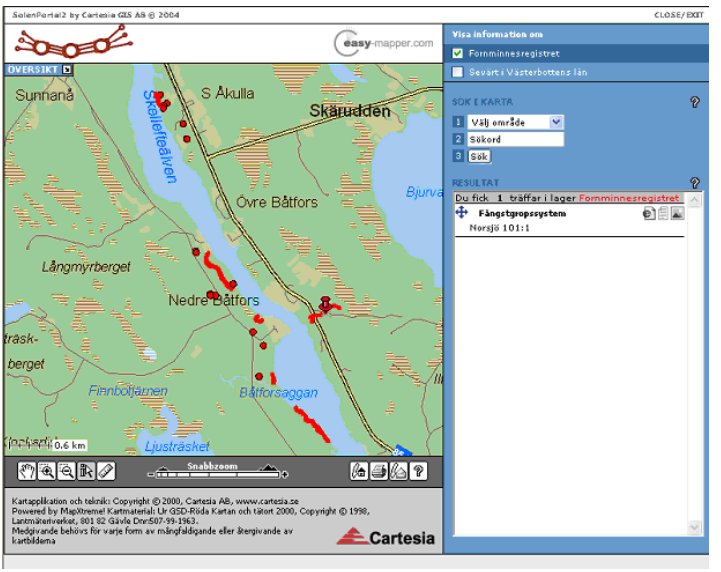

Litteratur

Fahlgren, Karl.1972. *Blad ur Sävar sockens historia.* Umeå.

Josephson Hesse, Kristina. 1999. *Laxforsens hällristningar i brytningstid.* CD-uppsats. Institutionen för arkeologi, Umeå universitet.

Fjellström, Phebe & Ruong, Israel. 1983. *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige.* Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27. Umeå.

Kardell, Lars. 2004. *Svenskarna och skogen. Del 1. Från ved till linjeskepp.* Skogsstyrelsens Förlag.

Lundberg, Åsa. 1997. *Vinterbyar, ett bandsamhälles territorier i Norrlands inland 4500 - 2500 f. Kr.* Studia Archaeologica Universitiatis Umensis 8. Umeå

Rydström, Gunhild. 2001. Spår efter samer i skogslandet. *Västerbotten* 2001 Nr 4. Västerbottens läns hembygdsförenings tidskrift. Umeå.

Länsstyrelsen Västerbotten

SKOGSSTYRELSEN

Riksantikvarieämbetet

VÄSTERBOTTENS MUSEUM

Arbetsförmedlingen